

Постійному авторові «Вісника НАН України» члену–кореспонденту НАН України Г.О.Ковтуну 16 серпня виповнилося б шістдесят...На жаль, доводиться додавати частку «б», бо в травні цього року він раптово пішов із життя. Його пам'ятимуть не тільки як ученого-хіміка, що тривалий час працював заступником директора Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії НАН України, але і як чи не найактивнішого популяризатора науки в країні. Його численні публікації про сучасні проблеми науки та її історію, про відкриття і вчених, про наукові установи і Нобелівську премію та на інші пов'язані з наукою теми регулярно з'являлися на сторінках газет і журналів. Останній рукопис Григорія Олександровича, який отримала редакція, сьогодні пропонуємо вашій увазі...

ВІСІМНАДЦЯТИРІЧНИЙ ПРЕЗИДЕНТ АКАДЕМІЇ НАУК

Кирило Григорович Розумовський (1728–1803) знаний у нашій державі як останній гетьман Лівобережної України. За його гетьманства були здійснені судова та військова реформи, проведено перепис населення, відстоювано давні українські права й привілеї. Менше відомо, що він був безпосередньо причетним до процесу становлення й розвитку Російської академії наук, президентом якої став у 18 років і понад півстоліття її очолював.

ВИТОКИ ВЕЛИЧНОЇ КАР'ЄРИ

У дитячі та юнацькі роки суспільний статус майбутнього правителя можна визначити значно скромніше — пастух батьківської та громадської череди на хуторі Лемеші (нині однойменне село Козелецького р-ну Чернігівської обл.). Своім стрімким злетом Кирило зобов'язаний старшому братові Олексію. Той став обранцем щасливої долі завдяки чудовому голосу. Його взяли до придворної хорової капели в Петербурзі, де згодом він став фаворитом, зумів отримати шляхетне прізвище «Розумовський» (від народження брати носили ко-

зацьке прізвище Розум), стати графом і взяти таємний шлюб із донькою Петра I — імператрицею Єлизаветою. На Козелецькій землі й донині стоїть хата матері братів Розумовських. Саме тут вона зустрічала невістку-царицю. Садиба називається «Покорщина» — на згадку про часи, коли звичайний пастух покорив серце цариці. А та відповідно покорилася свекрусі, погостювавши в неї кілька днів.

Готуючи свого молодшого брата до успішної служби при дворі, Олексій Розумовський спочатку виховував його за суворої опіки поетів О. Сумарокова та І. Єлагі-

на. Потім відправив на два роки для оволодіння науками до Німеччини і Франції. Юнака супроводжував ад'юнкт академії, письменник і філософ Г. Теплов (учень Феофана Прокоповича — відомого реформатора православної церкви і колишнього ректора Києво-Могилянської академії). У Німеччині (Кенігсберзі, Берліні, Геттінгені) Кирило вивчав географію і всесвітню історію, юриспруденцію і математику, німецьку, французьку та латинську мови, інші науки. У Берліні, зокрема, він навчався в знаменитого математика й фізика, члена Петербурзької Академії наук Л. Ейлера та професора права, члена цієї ж академії Ф. Штраубе де Пірмона. Після повернення Кирила Розумовського до Петербурга придворні помітили різючі зміни в його освіті та вихованні. Він добре розмовляв німецькою і французькою, повадився з гідністю. За словами Імператриці, «він був гарним на вроду, приємним у спілкуванні й мав оригінальний розум... Я не знаю іншої сім'ї, яка, перебуваючи в такій найвищій милості при дворі, була б так усіма шанована, як ці два брати».

НА ЧОЛІ АКАДЕМІЇ

Через рік після повернення з-за кордону, 21 травня 1746 року, графа Кирила Розумовського з урахуванням його «особливих здібностей і набутої в науках майстерності» призначили президентом Академії наук і мистецтв (тоді так називали Російську академію наук) за умов непрості ситуації в країні.

Із вступом 1741 року на престол Єлизавети в Росії закінчився безмежний вплив німців. Звісно, що загальний настрій невдоволення не обминув і Академію. Тут дедалі більше стали говорити про сваволлю іноземців. На чолі Академії багато хто волів бачити співвітчизника. «Російську академію — із синів російських» проголошував М. Ломоносов. Але серед «корінної націо-

нальності» не виявилось людини, гідної зайняти цей важливий для країни пост. Тому перші п'ять років царювання Єлизавети Академія залишалася без президента. А до цього часу в Академії було чотири президенти, і всі — німці: Блюментрост, Кайзерлінг, Корф і Бреверн. Вони перетворили її у свою вотчину, дивилися на цей науковий заклад як на особисте надбання. Стан Академії був жалюгідним. Усі найкращі професори покинули Росію. «Академія без академіків, канцелярія без членів, університет без студентів, правила без авторитету, і взагалі безладдя, якому дотепер немає прийомів підсобити», — писав Г. Теплов професорові Ф. Штраубе.

Новопризначений президент Академії усвідомлював курйозність такої ситуації. Уже в червні він звернувся до академіків із промовою, де, зокрема, сказав: «Я хочу просити вас, щоб віднині для виконання свого обов'язку ви зверталися до мене тими засобами, за допомогою яких наша велика держава здобула б разом зі славою також істинну користь для себе. Це є перша й найважливіша мета вченого товариства, задля якої воно засноване».

У той час права та обов'язки Академії також не були чітко визначені. Петро I не встиг підписати Положення про Академію, створену ним відповідно до сенатського указу від 1724 р. Вона фактично керувалася у своїй діяльності проектом «Положення про створення Академії наук і мистецтв», складеним її першим президентом. Через відсутність інших статутних документів цей проект і використовували для вирішення різноманітних академічних питань. Тому Розумовський у перший же місяць своєї діяльності доручив впливовому членові академічної канцелярії Г. Теплову та її радникові І. Шумахеру невідкладно скласти проект регламенту, тобто статуту Академії, залишивши за собою загальне керівництво. «Регламент Імператорської Ака-

Портрет К.Г. Розумовського
Художник Л. Токке, 1758 р.

демії наук і мистецтв» 4 липня 1747 р. розглянула й затвердила Колегія іноземних справ, а 24 липня — імператриця Єлизавета. Відтоді Петербурзьку академію наук почали іменувати «Імператорською».

На той час це був передовий і прогресивний статут, який діяв 56 років й істотно відрізнявся від статутів багатьох академій Європи. По-перше, він регламентував діяльність Академії як наукового підрозділу в системі урядових закладів Росії. У зв'язку з цим академічні установи одержали державну підтримку. Відповідно до Регламенту Академії її дійсні члени йменувалися академіками, а викладачі академічного університету — професорами та одержували державну платню. Загальну кількість академіків установлено на рівні десяти осіб. Стільки ж уведено до складу Академії й почесних членів. Кожен академік міг мати ад'юнкта, який допомагав йому в роботі й одночасно сам готувався до одержання академічного звання. Передбачалося прове-

дення щорічних загальних академічних зборів. На них кожен академік мав звітувати про свою роботу, доповідати про винаходи й наукові здобутки. Організаційні питання проведення таких зборів було покладено на конференц-секретаря Академії. За розпорядженням Кирила Розумовського в кінці 1758 р. до складу Академії вперше введено інституцію члена-кореспондента. Першим цього звання удостоївся 29 січня 1759 р. географ, історик і економіст Петро Іванович Ричков (1712–1777 рр.) із Оренбурга. Звернімо увагу на те, що в ті часи високі академічні звання «член-кореспондент» і «академік» були рівними, включно й за платнею. Академік обов'язково мав працювати в Петербурзі. Член-кореспондент з іншого міста про свої наукові здобутки повідомляв до Академії письмово, тож, образно кажучи, був її кореспондентом.

Кирило Розумовський домігся подвійного збільшення асигнувань на академічні потреби. Уперше членами Академії стали обирати росіян. Він поживав вітчизняне книговидання. У січні 1748 р. «іменним указом» вирішив, щоб при Академії наук «переводили й друкували книги цивільні різного змісту, в яких користь і забава з'єднана б була із пристойною до світського життя мораллю». Розпочато видання першого в Росії журналу «Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие». Тут друкували новини, хроніку, результати наукових досліджень, а також усе те, що «відбувалося при її Імператорської величності дворі».

Широкі повноваження Регламент надавав і президентів Академії. Він керував усіма департаментами, вирішував питання про призначення та звільнення членів академії й ад'юнктів, вів засідання академічних зборів, стежив за витрачанням коштів, доповідав Імператриці про роботу Академії тощо. Йому було надано також право вносити зміни та доповнення до Регламенту і

навіть відступати від його положень, якщо він вважав це за важливе й корисне. Проте Кирило Розумовський не був науковцем. Обіймаючи посаду президента Академії наук, він так і не став академіком, а був на цій посаді адміністратором. Не маючи належного досвіду, вже від початку свого президентства Кирило Розумовський зіткнувся з чималими труднощами. Не обминули його й традиційні «академічні тяганини», які часом переростали в тривалі скандали. Про перший із них — далі.

ПЕРШИЙ «АКАДЕМІЧНИЙ» СКАНДАЛ

На третьому році президентства К. Розумовського в Академії не на жарт розгорівся затяжний скандал. Певно, що саме з цього часу бере початок те саме твердження, на яке й нині навішують ярлик «антинаукової норманської теорії» щодо походження Київської Русі. А початок цьому поклав академік Михайло Ломоносов.

Пристрасті розгорілися, коли перший російський історіограф академік Ф. Міллер, виходець із Пруссії, мав виступити 6 вересня 1749 р. на врочистому засіданні Академії з промовою «Про походження народу та ім'я Російського». За неодмінними інструкціями президента Академії текст промови задалегідь розглянула спеціальна комісія на чолі з Михайлом Ломоносовим. І «світloch багатьох наук» категорично виступив проти положень Ф. Міллера. Він сприйняв його доповідь, образно кажучи, «до темної ночі подібну». Спочатку письмово нагадав, що за велінням президента Академії йому доручено дослідити доповідь Міллера з приводу того, чи немає в ній чогось «негожого Росії» і чи можна її після виправлень «надрукувати». А потім доценту розгромив бідолаха автора. Насамкінець він вирішує долю наукової кар'єри побратима без найменшого жалю: «Коли навіть припустити, що Рюрик і його нащадки, які мали володіння в Росії, були шведського роду, то чи

не будуть із того виводити якийсь небезпечний наслідок». Михайло Ломоносов вирішив, що доповідь недоцільно виголошувати й публікувати. Він зауважив: «Усі вчені тому дивуватися стануть, що стародавність, яку приписують російському народу, та його ім'я спростовує людина, яка живе в Росії й від неї великі благодіяння має». Ото ж, мовляв, одержуєш платню — то й танцюй під хазяйську дуду. З академіком Ломоносовим погодився й президент. Результат був один: доповідь не тільки заборонили виголосити, але й навіть вирішили відібрати її в автора. Ф. Міллер поскаржився Імператриці на необ'єктивність розгляду комісії. На це президент Академії повелів розглянути справу на генеральних зборах. Ця тяганина тривала майже шість місяців! Остаточний вердикт був таким: доповідь Ф. Міллера знищити. Тож її спалили. Автора розжалували з академіків у ад'юнкти, втричі знизивши платню. Незабаром, однак, Ф. Міллеру пробачили, зобов'язавши його попередньо подати прохання на ім'я Імператриці. Але педантичний німець зберіг копію доповіді та нишком надрукував її німецькою мовою в журналі «Allgemeine historische Bibliothek» (1768 р., том 4) вже з іншою назвою — «Походження Росичів». Отже, нині й ми маємо рідкісну можливість дізнатися: що ж таке жахливе намагався виголосити пан Міллер? Виявляється, все було просто: начитавшись давньоруських літописів, він усього-на-всього дійшов висновку, що Київську Русь заснували нормани. Це ті самі вікінги, яких Нестор Літописець називав «варягами». Звідки ж Ф. Міллерові було знати, яку надто чутливу струну загадкової слов'янської душі він зачепив!

Отакими, аж ніяк не науковими, були «академічні» пристрасті! Сумно знамените й досі «як би чого не вийшло» зіграло тут свою вирішальну роль: підтримані президентом Академії висновки Михайла Ломо-

носова відкинули історичну науку в Росії та Україні років на двісті назад й освятили в них принципи подальшої політичної цензури.

«ЩОБ ЧАС І ІМ'Я ГЕТЬМАНІВ ЗНИКЛИ...»

За велінням імператриці в 1750 р. Кирила Розумовського було обрано на козацькій раді в Глухові гетьманом Лівобережної України. Перед від'їздом до резиденції він звернувся до Імператриці з листом, де висловлював щире занепокоєння долею Академії на час своєї відсутності. Він ставив питання про введення в Академії посади віце-президента, який безпосередньо вирішував би поточні справи, узгоджуючи найважливіші з них через листування з президентом. Але Єлизавета не погодилася. Треба відзначити, що на період відсутності Кирила Розумовського в Петербурзі Академія не залишалася без керівництва. Президентів в цьому допомагали директори Академії. Першим із них був В.Г. Орлов (1766–1774 рр.), потім — С.Г. Домашнев (1775–1783 рр.), К.Р. Дашкова (1783–1796 рр.), П.В. Бакунін (1796–1798). Кирило Розумовський залишався президентом Академії до 5 квітня 1798 р., але в останній період президентства академічними справами майже не опікувався. Академією фактично керували директори. Серед них, певно, найвідоміші — Володимир Орлов та Катерина Дашкова.

Попри чималі труднощі, Імператорська академія наук і мистецтв за президентства Кирила Розумовського посіла помітне місце серед наукових установ Європи. Проведені в її стінах М. Ломоносовим піонерські наукові дослідження багато в чому випередили час. Академія поповнилася талановитими російськими науковцями. Імена академіків В. Адагурова, Г. Козицького, М. Мотоніса, С. Крашеніннікова, В. Тредіаковського, С. Котельникова, О. Промасова, С. Румовського та інших

стали широковідомими в науковому світі. В Академії працювали й відомі на той час іноземні вчені: математик і фізик Л. Ейлер, природознавець П. Паллас та інші. За часів Кирила Розумовського Академія була чи не першим центром, де перекладали, видавали й поширювали західноєвропейську наукову і художню літературу. З цією метою при ній було засновано перший у Росії книжковий магазин. Діяли також бібліотека, кунсткамера, друкарня, художні майстерні тощо.

Працюючи для розвитку науки і культури Росії, Кирило Розумовський не забував і про Україну. До своєї резиденції в Глухові він привіз мистецьку трупку й організував перший у Лівобережній Україні професійний театр. Потім захопився ідеєю створення Малоросійського університету в Батурині, куди намагався перенести з Глухова гетьманську резиденцію. Але ці плани йому не вдалося втілити в життя у зв'язку з ліквідацією 17 листопада 1764 р. наступною Імператрицею Катериною II гетьманства і козацької автономії. Здійснилася одна з настанов цариці, висловлена у відомій інструкції (1764 р.) генерал-прокуророві Олександрові В'яземському: «Коли в Малоросії Гетьмана не буде, то треба намагатися, щоб час й імена гетьманів зникли. А не те щоб персона якась була піднесена в це достоїнство».

Кирило Розумовський чимало сприяв своїм землякам у налагодженні зв'язків з Імператорською академією наук і мистецтв. Так, за його підтримки в 1779 р. було обрано членом-кореспондентом Академії уродженця Глухова Ф.О. Туманського — активного науковця й літератора. Відоме листування Ф. Туманського з директором Академії С. Домашневим щодо заснування в Глухові філії Академії. Проте переконати С. Домашневу в доцільності відкриття в далекому від Петербурга провінційному місті філії столичної Академії не вдалося.

Помер Кирило Розумовський 3 січня 1803 р. Його поховали в трапезній церкві Воскресіння Христового в Батурині, що була споруджена на його кошти. Понад сто років скромний і величний пам'ятник із білого італійського мармуру свідчив про місце вічного спокою президента Російської академії наук і мистецтв — останнього гетьмана України. Однак і могилу, і надгробок Кирила Розумовського, як й інших українських гетьманів, не обійшли лихоліття. У 1920-х роках їх розграбували й знищили.

«СЛАВУ ПРИМНОЖУВАТИ ДІЯННЯМИ»

У подружжя Розумовських було 11 дітей — п'ять дочок і шість синів. Доля подарувала їм чудовий шанс «славу примножувати діяннями»: такий девіз написано на гербі Кирила Розумовського.

У різних країнах жили й живуть його численні родичі. Син, Олексій Кирилович, був міністром освіти, ініціатором створення Царськосільського ліцею, сприяв відкриттю нових навчальних закладів. Онук, Софія Перовська, — революціонерка, брала участь у замаху на царя Олександра II. Її стратили разом із М. Кібальчиком та іншими народниками. Другий син — Григорій Кирилович — один із перших вітчизняних геологів, почесний член Російської академії наук. Його роботи присвячено мінералогії. Ще один син — Андрій Кирилович — став дипломатом, очолював російську делегацію на Віденському конгресі 1814–1815 рр. Його любов до музики, дружба з Гайдном, Моцартом, Бетховеном дали змогу зібрати найбільшу в світі музичну колекцію, що налічує 2300 творів оперно-симфонічної й камерної музики. Нині безцінне, світового значення нотне зібрання перебуває в Національній науко-

вій бібліотеці імені В.І. Вернадського НАН України.

Не забули нащадки, звідки коріння їхнього роду. Першими 1911 року в Україну приїхали з Австро-Угорщини праправнук Кирила — Каміл Розумовський із сином. На їхні гроші було збудовано школу в українському стилі на місці, де колись стояла хата батька Кирила Розумовського — Григорія Розума. До Козельця приїздив у 2004 році молодий граф Андрій Розумовський, нащадок Кирила Розумовського, вінчатися зі своєю нареченою Урсулою, жителькою Аргентини. Перед вінчанням Андрія та його наречену зустрічали жителі Козельця й родинного села Лемеші з короєм, квітами, сердечними вітаннями. Граф вільно спілкувався із земляками добірною українською мовою, він добре обізнаний з історією краю, останніми новинами. Як і їхні попередники молодята приїхали до рідного краю не з порожніми руками. Побувавши в родинному селі Лемеші, передали на його благоустрій значну суму грошей. Батько Андрія — граф Олександр Розумовський, — що прибув на врочище вінчання сина, назвав цю подію знаковою й висловив сподівання, що плекає надію охрестити майбутню дитину подружжя у святій родинній обітниці — козелецькому соборі Різдва Богородиці.

Отже, як бачимо, рід Розумовських не зник без сліду: він продовжується, щоправда, вже за межами України, не пориваючи зв'язків із землею предків. І не тільки продовжується, але й примножує славу української держави своїми діяннями, пам'ятаючи славний девіз першого представника роду — президента Імператорської академії наук і мистецтв, останнього гетьмана Лівобережної України Кирила Розумовського,

Григорій КОВТУН